

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SEMANTIK NOMUTANOSIBLIK MUAMMOSI

Ra’no Karimjonova

Namangan davlat chet tillari

instituti talabasi

karimjonovavano26@gmail.com

Nurali Boqiyev

Namangan davlat chet tillari

instituti o‘qituvchisi

MDWCT@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi semantik nomutanosiblik (*non-equivalence*) muammosi tahlil qilinadi. Tarjimada so‘zlar grammatik jihatdan to‘g‘ri tarjima qilingan bo‘lsa-da, madaniy, emotsional va kontekstual ma‘nolar ko‘pincha yo‘qoladi yoki to‘liq uzatilmaydi. Tadqiqotda madaniy tushunchaga bog‘liq so‘zlar (*gentleman, privacy, tea*), emotsional-semantik farqli so‘zlar (*homesick, awkward*), realiyalar (*pub, Thanksgiving*), abstrakt tushunchalar (*accountability, efficiency*) va tarjimada yo‘qotiladigan ma‘nolar (*serendipity, mindfulness*) misolida nomutanosiblikning tipologiyasi ochib beriladi. Maqolada shuningdek, ushbu muammoni bartaraf etishning mumkin bo‘lgan strategiyalari – deskriptiv tarjima, madaniy moslashtirish va kompensatsiya usullari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: semantik nomutanosiblik, tarjima ekvivalentligi, madaniy tushunchalar, realiyalar, ingliz tili, o‘zbek tili, tarjima strategiyalari

KIRISH

Globalizatsiya va madaniyatlararo muloqotning kuchayishi sharoitida tarjima faoliyati nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatlararo aloqaning muhim vositasi sifatida ahamiyat kasb etmoqda. Ingliz tili xalqaro muloqot tili sifatida keng tarqalgan, o‘zbek tili esa o‘zining boy tarixiy-madaniy an‘analariga ega. Ikki til o‘rtasidagi tarjima jarayonida til birliklarining to‘liq ekvivalentligi masalasi dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda.

Tarjimada ekvivalentlik muammosi tarjimashunoslikning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. J.Ketford (1965) “formall ekvivalentlik” va “dinamik ekvivalentlik” tushunchalarini kiritgan bo‘lsa, E.Nida (1964) “rasmiy ekvivalentlik” va “dinamik ekvivalentlik” o‘rtasidagi farqni asoslab berdi. P.Nyumark (1988) “kommunikativ tarjima” va “semantik tarjima” usullarini ishlab chiqdi. L. Venuti (1995) tarjimada “mahalliyashtirish” va “begonalashtirish” strategiyalarini o‘rgandi.

O'zbek tarjimashunosligida G'. Salomov, S. Qodirov, Q. Musayev kabi olimlar ushbu muammolarni o'rganishga muhim hissa qo'shgan. Biroq ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi semantik nomutanosiblikning tipologik tahliliga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar yetarli emas.

Ushbu maqolaning maqsadi – ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi semantik nomutanosiblik (non-equivalence) muammosini tipologik jihatdan tahlil qilish va tarjimada ma'no yo'qotilishining oldini olish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

- Semantik nomutanosiblik tushunchasining nazariy asoslarini aniqlash;
- Madaniy tushunchaga bog'liq so'zlar misolida nomutanosiblikni tahlil etish;
- Emotsional-semantik farqli so'zlar va realiyalar bo'yicha qiyosiy tahlil o'tkazish;
- Abstrakt tushunchalar va tarjimada yo'qotiladigan ma'nolar masalasini o'rganish;
- Nomutanosiblikni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tarjima ekvivalentligi nazariyasi

Tarjimashunoslikda ekvivalentlik tushunchasi bir qancha yondashuvlar asosida o'rganilgan. E. Nida (1964) “dinamik ekvivalentlik” tamoyilini ilgari surib, tarjimaning asosiy vazifasi shakl emas, balki ta'sirni saqlash ekanligini ta'kidlagan. J. Ketford (1965) esa “formall ekvivalentlik” va “matn ekvivalentligi” o'rtasidagi farqni asoslab bergan.

P. Nyumark (1988) tarjimaning ikki asosiy usulini – “semantik tarjima” va “kommunikativ tarjima”ni ajratib ko'rsatdi. Semantik tarjima matnning estetik va semantik xususiyatlarini saqlashga qaratilgan bo'lsa, kommunikativ tarjima matnning ta'sirchanlik kuchini maqsadli tildagi o'quvchiga yetkazishga yo'naltirilgan.

Nomutanosiblik (Non-Equivalence) tushunchasi

Mona Beyker (2018) “O'zga so'zlar bilan: tarjimashunoslik kursi” (In Other Words: A Coursebook on Translation) asarida nomutanosiblik (non-equivalence) muammosini batafsil tahlil qiladi. Bakerning fikricha, nomutanosiblik quyidagi holatlarda yuzaga keladi: Tushuncha manba tilda maqsadli tilda mavjud bo'lmaganda;

- a. Tushuncha maqsadli tilda mavjud, biroq boshqa semantik sohaga tegishli bo'lganda;
- b. Tushuncha manba tilda bir so'z bilan ifodalansa, maqsadli tilda bir necha so'z bilan ifodalanganda;
- c. Tushuncha madaniy jihatdan o'ziga xos bo'lganda.

O'zbek tarjimashunosligida G'. Salomov (1978) “badiiy tarjima nazariyasi asoslari” asarida ekvivalentlik muammosini o'rganib, tarjimada “nisbiy ekvivalentlik”

tamoyilini asoslagan. Q. Musayev (2005) esa “tarjima nazariyasi asoslari” kitobida madaniy realiyalarni tarjima qilish masalalariga alohida e’tibor qaratgan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot sifatli qiyosiy tahlil (qualitative comparative analysis) asosida amalga oshirilgan. Ingliz va o‘zbek tillaridagi semantik nomutanosiblik holatlari tipologik jihatdan tasniflandi.

Tadqiqot materialini ingliz tilidagi madaniy tushunchalar, emotsional-semantik birliklar, realiyalar va abstrakt tushunchalar hamda ularning o‘zbek tilidagi tarjima ekvivalentlari tashkil etadi. Misollar ikki tilli lug‘atlar (O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, O‘zbek tilining izohli lug‘ati, Collins English Dictionary, Oxford English Dictionary) va tarjima amaliyotidan olingan.

Tahlil usullari:

- Komponent tahlil: so‘zlarning semantik tarkibiy qismlarini ajratish;
- Qiyosiy-tipologik tahlil: ikki tildagi ekvivalentlarni solishtirish;
- Kontekstual tahlil: so‘zlarning turli kontekstlardagi qo‘llanishini o‘rganish.

Tadqiqot faqat ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi semantik nomutanosiblik bilan chegaralangan. Boshqa tillar (rus tili, fors tili va boshqalar) bilan taqqoslash maqola doirasiga kiritilmagan.

NATIJALAR

1. Madaniy tushunchaga bog‘liq so‘zlar

Madaniy tushunchalar ikki tilda ko‘pincha to‘liq ekvivalentga ega bo‘lmaydi. Quyidagi jadvalda bunday so‘zlarning tahlili keltirilgan:

Inglizcha	O‘zbekcha tarjima	Ma’no farqi	Nomutanosiblik turi
Gentleman	Janob	Ingliz madaniyatida axloq, ijtimoiy status, odob kodeksini bildiradi; o‘zbekchada faqat murojaat shakli	Madaniy tushuncha
Privacy	Shaxsiy hayot	Ingliz tilida individual hudud, daxlsizlik huquqi; o‘zbekchada tushuncha kamroq institutsional	Konseptual nomutanosiblik
Tea (culture)	Choy	Inglizlarda marosim, ijtimoiy hodisa (afternoon tea); o‘zbekchada ichimlik nomi	Realia

“Jentelmen” tushunchasi ingliz madaniyatida Viktoriya davridan boshlab shakllangan murakkab axloqiy-ijtimoiy kodni anglatadi. O‘zbek tilidagi “janob” esa asosan murojaat shakli bo‘lib, unda “odobli, nazokatli erkak” ma’nosi mavjud, biroq gentleman tushunchasidagi nasl, ta’lim, axloq kodeksi kabi komponentlar yo‘q.

“Privacy” tushunchasi ingliz huquqiy va ijtimoiy tizimida individual huquqlarning asosiy elementi hisoblanadi. O‘zbek tilidagi “shaxsiy hayot” iborasi bu tushunchani to‘liq qamrab olmaydi, chunki ingliz tilidagi privacy shaxsiy ma’lumotlarning daxlsizligi, shaxsiy hudud va individual avtonomiyani ham o‘z ichiga oladi.

2. Emotsional-semantik farqli so‘zlar

Emotsional-semantik farqli so‘zlar ikki tilda bir xil darajadagi hissiy yuklamaga ega emas:

Inglizcha	O‘zbekcha tarjima	Ma’no farqi	Nomutanosiblik turi
Homesick	Uy sog‘inchi	Ingliz tilida kuchli psixologik holat sifatida ishlatiladi; o‘zbekchada nisbatan yengilroq ma’noda	Emotsional intensivlik
Awkward	Noqulay	Ingliz tilida ijtimoiy noqulaylik, g‘alati vaziyat, odamning o‘zini tutishi kabi keng ma’noni qamraydi; o‘zbekchada bitta so‘z bilan to‘liq berib bo‘lmaydi	Konseptual kenglik

“Homesick” tushunchasi ingliz tilida klinik darajadagi ruhiy holatni ifodalashi mumkin. O‘zbek tilidagi “uy sog‘inchi” esa ko‘proq oddiy hissiyot darajasida qoladi. Bu nomutanosiblik ikki madaniyatda uy, oila va individual psixologiyaga munosabatdagi farqlarni aks ettiradi.

“Awkward” so‘zi ingliz tilida juda keng qo‘llaniladi: ijtimoiy noqulay vaziyatlar (an awkward silence), odamning o‘zini tutishi (an awkward person), yoki jismoniy noqulaylik (an awkward position) ma’nolarida keladi. O‘zbek tilidagi “noqulay” so‘zi bu ma’nolarning faqat bir qismini qamrab oladi.

3. Real hayotga bog‘liq so‘zlar (realia)

Realialar – ma’lum bir madaniyatga xos bo‘lgan, boshqa madaniyatlarda uchramaydigan tushunchalar:

Inglizcha	O‘zbekcha tarjima	Ma’no farqi	Nomutanosiblik turi
Pub	Bar	“Pub” ingliz jamiyatida ijtimoiy markaz, do‘stlar uchrashuvi joyi; bar oddiy ichimlik ichish joyi	Madaniy institut

Thanksgiving	Shukronalik kuni	Thanksgiving – tarixiy va diniy kontekstga ega bayram; o‘zbekchada tarjima faqat ma’noni beradi, madaniy kontekst yo‘q	Madaniy realia
--------------	------------------	--	----------------

“Pub” (public house) ingliz jamiyatida faqat ichimlik ichish joyi emas, balki ijtimoiy hayotning markazi, mahalliy hamjamiyatning uchrashuv maskani hisoblanadi. O‘zbek tilidagi “bar” esa asosan ichimlik ichish joyi ma’nosida qo‘llaniladi, unda pub tushunchasidagi ijtimoiy va madaniy yuklama mavjud emas.

“Thanksgiving” AQSh va Kanadada milliy bayram sifatida chuqur tarixiy (piligrmlar va tubjoy amerikaliklar o‘rtasidagi birinchi hosil bayrami) va diniy (Xudoga shukrona) kontekstga ega. “Shukronalik kuni” tarjimasini bu kontekstni to‘liq uzata olmaydi.

4. Abstrakt tushunchalar

Abstrakt tushunchalar ikki tilda turli semantik hajm va konnotatsiyaga ega:

Inglizcha	O‘zbekcha tarjima	Ma’no farqi	Nomutanosiblik turi
Accountability	Javobgarlik	Ingliz tilida shaffoflik, hisobot berish majburiyati, siyosiy etikani ham o‘z ichiga oladi; o‘zbekchada asosan huquqiy javobgarlik	Konseptual kenglik
Efficiency	Samaradorlik	Ingliz kontekstida vaqt + resurs optimalligi; o‘zbekchada umumiy ma’noda qo‘llaniladi	Semantik hajm

“Accountability” tushunchasi ingliz siyosiy va boshqaruv tizimida shaffoflik, hisobot berish majburiyati, qarorlar uchun javobgarlikni o‘z ichiga olgan murakkab tushunchadir. O‘zbek tilidagi “javobgarlik” asosan huquqiy va ma’naviy mas’uliyatni bildiradi, accountability tushunchasidagi institutsional va prosessual komponentlar mavjud emas.

“Efficiency” tushunchasi ingliz boshqaruv va iqtisodiyot tizimida vaqt, resurs, energiya optimalligini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi “samaradorlik” bu tushunchaning faqat umumiy ma’nosini beradi, resurs optimalligi komponenti ko‘pincha yo‘qoladi.

5. Tarjimada “Yo‘qotiladigan” ma’no (Loss of Meaning)

Ba’zi tushunchalar tarjima jarayonida o‘zining asl ma’no qatlamlarini yo‘qotadi:

Inglizcha	O‘zbekcha tarjima	Ma’no farqi	Nomutanosiblik turi
Serendipity	Tasodifiy omad	Aslida: “kutilmagan yaxshi topilma”, ilmiy kashfiyot konteksti ham bor; o‘zbekchada faqat tasodifiy omad	Semantik qatlamlarning yo‘qolishi
Mindfulness	Ongli xabardorlik	Psixologiya + meditatsiya tushunchasi; o‘zbekchada aniq ekvivalent yo‘q	Konseptual nomutanosiblik

“Serendipity” tushunchasi ingliz tilida kutilmagan, ammo qimmatli kashfiyot (ayniqsa ilmiy kontekstda) ma’nosiga ega. Bu so‘z ingliz yozuvchisi Horas Uolpol tomonidan “Serendip” (Shri-Lankaning eski nomi) ertagi asosida yaratilgan bo‘lib, unda qahramonlar kutmagan joydan qimmatli topilmalarga ega bo‘lishadi. “Tasodifiy omad” tarjimasi bu madaniy-tarixiy kontekstni va ilmiy kashfiyot komponentini yo‘qotadi.

“Mindfulness” zamonaviy psixologiya va meditatsiya amaliyotlarida markaziy tushuncha bo‘lib, hozirgi paytda ongni boshqarish, diqqatni jamlash va hozirgi vaqtda yashash ma’nolarini ifodalaydi. O‘zbek tilida bu tushunchaning to‘liq ekvivalenti mavjud emas.

MUHOKAMA

Nomutanosiblikning tipologiyasi

Tahlil natijalari asosida ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi semantik nomutanosiblikni quyidagi tiplarga ajratish mumkin:

Nomutanosiblik turi	Tavsif	Misollar
Madaniy tushuncha	Bir madaniyatga xos tushuncha	Gentleman, privacy, pub, Thanksgiving
Emotsional intensivlik	Hissiy yuklamaning farqlanishi	Homesick, awkward
Konseptual kenglik	Tushunchaning semantik hajmi farqi	Accountability, efficiency, awkward
Semantik qatlamlarning yo‘qolishi	Tarjimada ma’no qatlamlarining tushib qolishi	Serendipity, mindfulness
Realia	Moddiy madaniyatga oid tushunchalar	Pub, afternoon tea

Nomutanosiblikni bartaraf etish strategiyalari

Tarjimada semantik nomutanosiblikni bartaraf etish uchun quyidagi strategiyalardan foydalanish mumkin:

1. Deskriptiv tarjima (descriptive translation): Tushunchaning ma'nosini bir necha so'z yoki izoh bilan berish. Masalan:

- Gentleman → “odob-axloq kodeksiga ega bo'lgan, olijanob nasldan bo'lgan erkak”

- Privacy → “shaxsiy hayot daxlsizligi, individual avtonomiya huquqi”

2. Madaniy moslashtirish (cultural adaptation): Tushunchani maqsadli madaniyatga moslashtirish. Masalan:

- Pub → “ingliz uslubidagi ijtimoiy markaz vazifasini bajaruvchi bar”

- Thanksgiving → “AQShda hosil bayrami, tarixiy va diniy ahamiyatga ega”

3. Kompensatsiya (compensation): Yo'qotilgan ma'noni matnning boshqa qismida qoplash. Masalan:

- Awkward so'zini tarjima qilishda kontekstga qarab “ijtimoiy noqulay”, “g'alati”, “o'rinsiz” kabi variantlardan foydalanish

4. Transkripsiya + izoh (transcription + explanation): Tushunchani asl shaklida saqlab, izoh berish. Masalan:

- Mindfulness → “mindfulness (ongli xabardorlik – psixologik amaliyot)”

- Serendipity → “serendipity (kutilmagan qimmatli kashfiyot)”

5. Funktsional ekvivalent (functional equivalent): Tushunchaning vazifasini maqsadli tilda bajaradigan birlikni tanlash. Masalan:

- Afternoon tea → o'zbek kontekstida aniq ekvivalent yo'q, “choy marosimi” iborasi funktsional jihatdan yaqin

Tarjimada ekvivalentlikka erishish imkoniyatlari

Semantik nomutanosiblik mavjud bo'lgan hollarda tarjimon quyidagi tamoyillarga amal qilishi kerak:

1. Kontekstni hisobga olish: So'zning kontekstdagi aniq ma'nosini aniqlash;

2. Maqsadli auditoriyani bilish: O'quvchilarning madaniy bilim darajasini hisobga olish;

3. Janr xususiyatini saqlash: Badiiy, ilmiy yoki rasmiy matnlarda turli strategiyalarni qo'llash;

4. Ma'no yo'qotilishini minimallashtirish: Izoh, kompensatsiya va moslashtirish usullari orqali.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi semantik nomutanosiblik muammosini o'rganish asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Madaniy tushunchalar (gentleman, privacy, tea) ikki tilda to'liq ekvivalentga ega emas. Bu tushunchalar har bir madaniyatning o'ziga xos axloqiy, ijtimoiy va tarixiy kontekstida shakllangan.

2. Emotsional-semantik farqli soʻzlar (homesick, awkward) turli hissiy intensivlik va semantik hajmga ega. Ikki tilda hissiyotlarni ifodalash meʼyorlari farq qiladi.

3. Realiyalar (pub, Thanksgiving) bir madaniyatga xos boʻlgan, boshqa madaniyatlarda uchramaydigan tushunchalar boʻlib, ularni tarjima qilishda transkripsiya va izoh usuli eng samarali hisoblanadi.

4. Mavhum tushunchalar (accountability, efficiency) ikki tilda turli semantik hajm va institutsional yuklamaga ega. Bu tushunchalarni tarjima qilishda deskriptiv va funksional yondashuvlar tavsiya etiladi.

5. Tarjimada yoʻqotiladigan maʼnolar (serendipity, mindfulness) muammosini bartaraf etish uchun kompensatsiya va izoh strategiyalaridan foydalanish zarur.

Semantik nomutanosiblik muammosi tarjimaning tabiiy hodisasi boʻlib, uni butunlay bartaraf etish mumkin emas. Biroq tarjimonning madaniyatlararo kompetensiyasi, kontekstni toʻgʻri anglashi va tegishli tarjima strategiyalarini qoʻllashi orqali maʼno yoʻqotilishini minimallashtirish mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu muammoni korpus lingvistikasi usullari asosida oʻrganish, tarjima xatoliklarining tipologiyasini yaratish va oʻzbek-ingliz tarjima amaliyoti uchun amaliy qoʻllanma ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. Baker, M. (2018). In other words: A coursebook on translation (3rd ed.). Routledge.
2. Catford, J. C. (1965). A linguistic theory of translation. Oxford University Press.
3. Musayev, Q. (2005). Tarjima nazariyasi asoslari. Fan.
4. Newmark, P. (1988). A textbook of translation. Prentice Hall.
5. Nida, E. A. (1964). Toward a science of translating. Brill.
6. Salomov, G. (1978). Badiiy tarjima nazariyasi asoslari. Oʻqituvchi.
7. Venuti, L. (1995). The translator's invisibility: A history of translation. Routledge.
8. Qodirov, S. (1983). Tarjima san'ati. Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.